

Doc vs Library

100% Originality	0% Similarity	69 Sources
------------------	---------------	------------

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет гуманітарних наук, психології та педагогіки
Кафедра педагогіки

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

Спеціальність – 015
Спеціалізація – 015.11.Професійна освіта. Машинобудування

на тему:

«Культура взаємодії викладача і студента в ПТНЗ»

Виконав: студент групи ФФ – 751
Веремєєнко Іван Юрійович _____
(підпис)

Керівник: академік НАПН України
д.пед.н., проф. Шевченко Г. П. _____
(підпис)

Завідувач кафедри: академік НАПН України
д.пед.н., проф. Шевченко Г. П. _____ (підпис)

Рецензент: _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) _____ (підпис)

Сєвєродонєцьк – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 . ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ВЗАЄМОДІЇ ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТА ПТНЗ	
1.1. Аналіз філософських, культурологічних, психолого-педагогічних досліджень з проблеми формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ.....	6
1.2. Моральність як компонент культури взаємодії між суб'єктами педагогічного процесу ПТНЗ.....	25
1.3. Психолого-педагогічна характеристика студента ПТНЗ як суб'єкта навчально-виховної діяльності.....	30
Висновки до першого розділу	38
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ВЗАЄМОДІЇ ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТА ПТНЗ	
2.1. Особливості сприйняття в освітньому процесі.....	40
2.2. Характеристика педагогічних умов формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ.....	45
Висновки до другого розділу.....	51
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження

Сьогодні вимагає принципово нового уявлення про культуру, культурну особистість викладача і студента як високорозвинених творчих суб'єктів і культуру взаємодії двох суб'єктів освітнього процесу.

Усвідомлення необхідності оволодіти фундаментальними принципами культури комунікативної взаємодії покладає певну відповідальність на всіх, хто пов'язаний єдиним педагогічним процесом. Суть такого взаємозв'язку відображає насамперед рівень стійкості моральних якостей викладача в його педагогічній діяльності. Поняття «культура взаємин» у контексті досліджуваної проблеми віддзеркалює багатоаспектний творчий процес досягнення результатів із набуття таких рис:

- миролюбності як основи безконфліктного співіснування викладача та студента;
- правдивості як способу пізнання власних внутрішніх можливостей;
- відповідальності як маркера ставлення до суспільно корисної праці;
- вдячності як рівня толерантної взаємодії з кожним учасником педагогічного процесу [15].

«Той, хто прагне творити, – наголошує М. Б. Євтух, – має навчитися приймати ризиковані рішення, протистояти соціальному і емоційному тиску, що неминуче супроводжують творчий процес. Ті індивіди піднімаються на найвищу щаблину творчих досягнень, які винаходять розв'язок з того, як постане проблема, хто може використати минуле для того, щоб передбачити майбутнє, прийняти невизначеність, коли шукає відповідь, демонструвати бажання виділитися з-поміж інших. Усе перелічене вище вимагає значної емоційної стабільності і вольової сили» [15].

Першим у вітчизняній педагогічній науці обстоював думку щодо

важливості поважливого ставлення до почуття дитини, її стосунків зі світом, гуманного ставлення до дитини, до її внутрішнього світу, з яким педагогу необхідно рахуватися, щоб знайти дорогу до щастя, був Г. Сковорода. Він підкреслював, що викладач повинен мати такі гуманні риси як любов і повага до особистості вихованця, здатність виховати мислячу, чуйну, освічену, працелюбну людину зі світлим розумом і гарячими почуттями, високими моральними якостями. Основою взаємодії вихованців і вихователів, на думку Г. Сковороди, мають бути добротолюбство, добропорядність, чесність, служіння добру. Проблема культури взаємодії педагогів і вихованців на гуманістичних засадах у вітчизняній педагогіці пов'язана з іменами Г. Вінського, Я. Козельського, Г. Кониського, І. Котляревського, Т. Щербатського та інших. Проблему взаємодії педагога з вихованцями розглядають здебільшого в контексті дослідження різних аспектів педагогічного спілкування, яке було об'єктом дослідження таких дослідників: О. Бодальов, В. Власенко, В. Казанська, В. Кан-Калик, Я. Коломінський, С. Кондратьєва, Н. Кузьміна, О. Леонтьєв, А. Реан, Т. Яценко та ін. Деякі дослідження були присвячені проблемі взаємин викладачів і студентів: загальні питання психології педагогічної взаємодії у вищій школі (О. Киричук, Г. Костюк, О. Мороз, Д. Ніколенко, В. Сластьонін та ін); діалогічна взаємодія викладача й студента як умова особистісно-професійного зростання майбутнього вчителя (Л. Долинська, В. Семиченко); психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів (І. Булах, Л. Долинська); вплив взаємин викладачів і студентів на формування "Я-концепції" майбутнього вчителя (В. Юрченко). На необхідність розв'язання різноманітних проблем, пов'язаних із розвитком ідеї педагогічної взаємодії, вказують сучасні українські вчені – педагоги О. Глузман, О. Друганова, С. Золотухіна, М. Євтух, В. Курило, О. Микитюк, С. Микитюк, В. Майбородова, Н. Побірченко, Н. Пузиркова, О. Рацул та ін. Низка дослідників (Н. Єлізарова, М. Фрумін, Г. Цукерман, Е. Чудінова й ін.) звертається до особливостей навчальної взаємодії. Роботи закордонних авторів (Р. Селман, О. Стауфорд, М. Фландерс, М. Хаузен)

розглядають взаємодію, або інтеракцію, у навчанні, виходячи з положень гуманістичної й когнітивної психології.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні психолого-педагогічних умов формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- опрацювати філософські, культурологічні, психолого-педагогічні дослідження з проблеми формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ;
- визначити сутність та структуру культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ;
- обґрунтувати психолого-педагогічні умови формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ.

Об'єкт дослідження – процес формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ.

Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети використано **методи**, а саме: аналіз наукової літератури з означеної проблеми, синтез отриманої інформації, порівняння.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ВЗАЄМОДІЇ ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТА ПТНЗ

1.1. Аналіз філософських, культурологічних, психолого-педагогічних досліджень з проблеми формування культури взаємодії між викладачами та студентами

Педагогічна взаємодія в системі «викладач – студент» представляє собою систему взаємних впливів суб'єктів, включених у спільну діяльність на основі загальних цілей професійної освіти. Ця взаємодія між викладачем і студентом впливає на формування системи цінностей майбутнього фахівця, таких як людина, істина, освіта, професія та інші.

Важливо мати на увазі, що процес взаємодії викладача та студентів протікає в зіткненні цілей, інтересів, життєвих позицій, мотивів, особистого індивідуального досвіду, що викликає діалектичні зміни форм взаємодії під час навчального процесу.

Одним із головних концептів проблеми формування культури взаємодії між викладачами та студентами є поняття культури. Першим застосував поняття «культура» до людини Цицерон, відтоді культура стала розумітися як виховання і освіта людини. Пізніше термін «культура» стали використовувати для позначення духовного, інтелектуального, естетичного розвитку людини і суспільства, а також виділення світу, створеного людиною, зі світу природи.

В 1952 р американські культурологи А. Кребер і К. Клакхон, систематизували відомі їм визначення культури і нарахували 164 визначення. В даний час їх налічується близько 1000, що не дивно, оскільки культурою є все, що створене людиною, весь людський світ.

Слово «культура» часто використовують для позначення культури різних народів, специфіки та способу існування певного суспільства, групи людей або якогось історичного періоду. Так, ми дізнаємося про культуру

Древньої Греції, Риму, Стародавнього Єгипту, Китаю, Давньої Індії, культуру Середньовіччя, культуру епохи Відродження, постмодерністську культуру, культуру сучасності.

У повсякденності поняття «культура» здебільшого асоціюється з творами літератури, живопису, музики, кіномистецтва, а також із музеями, театрами, виставами – всім тим, що одухотворює людину, піднімає її на найвищій рівень духовного розвитку. Культуру також пов'язують із наявністю ідеалу, з яким порівнюють оцінювані факти або явища. Тобто, коли оцінюють людину як культурну чи некультурну, мають на увазі вихованість чи невихованість людини.

В ракурсі нашого дослідження є культура двох суб'єктів освітнього процесу – викладача і студента. Культура відносин між ними буде визначатися і культурою викладача, і культурою студента.

Поняття «взаємодія» є в пізнавальному сенсі вихідним для визначення руху, зміни, становлення, розвитку, процесу. Специфіка взаємодії виявляється в синтезі різних людських сил, що породжує нові знання, речі, організаційні структури, тобто, досвід. У соціальних процесах взаємодія виявляється точкою замикання і розмикання зв'язків. Людина, таким чином, виявляється втягнутою в ланцюжки і серії взаємодій.

У асоціативний ряд «культури взаємодії «входять, окрім взаємодії, такі поняття як взаємозв'язок, взаємовідносини, вплив. Це схожі поняття, проте їх не можна назвати синонімами, оскільки кожне з них має свої специфічні риси. Розглянемо детальніше.

Взаємозв'язок і взаємодія. Взаємозв'язок, тобто, пов'язаність одного з іншим, висловлює ставлення взаємної залежності, обумовленості. Стосовно взаємозв'язку педагогічна взаємодія завжди детермінована певною метою – передачею знань і соціального досвіду. Пасажири, які їдуть в громадському транспорті, знаходяться у взаємозв'язку, обумовленому одним часом і місцем перебування в салоні. Однак, взаємозв'язок не дає нам підстав для твердження, що пасажери знаходяться у взаємодії. Для того, щоб взаємодія

відбулася, ймовірно, необхідно мати спільну мету, усвідомлювати взаємозумовленість спільної діяльності, осмислити необхідні ресурси і засоби досягнення поставленої мети і т.д.

Вплив і взаємодія. Вплив – це дія, яка чиниться на об'єкт або суб'єкт з метою його зміни. Вплив на людину може бути спрямованим (переконання, навіювання) і ненаправленим (наслідування, зараження). Безумовно, вплив в педагогічному процесі може бути одним із складових компонентів взаємодії (як один з психологічних механізмів), яке завжди відрізняється певною регламентованою, продиктованою самою структурою освітнього процесу: хто, коли, з якою метою, на підставі якого змісту і т. д. вступає у взаємодію.

В освітній практиці вищої школи на поведінку студента впливає багато факторів: викладачі, однолітки, думка батьків, прийнятий стиль відносин у вузі, в групі, стандарт освіти тощо. Однак лише з деякими з них студент вступає в безпосередню взаємодію, що може привести до реального позитивного результату.

Вплив – це цілеспрямоване перенесення інформації та досвіду від однієї людини до іншої, пов'язане з переконанням, навіюванням, що носить односпрямований характер. У той час як для взаємодії обов'язково властивий як прямий, так і зворотній зв'язок: взаємодія визначається реакціями учасників діяльності, які коригують ефективність отримання кінцевого результату. Таким чином, в процесі впливу вихованець може відчувати себе тільки об'єктом педагогічного процесу, в той час, як при організації взаємодії викладач і студент є суб'єктами, співробітниками процесу пізнання світу і себе.

Взаємовідносини і взаємодія. Взаємовідносини – це взаємний виборчий зв'язок суб'єктів, що відображає якість сформованих відносин, їх взаємність і ступінь симетричності. Взаємини можуть носити, як офіційний (підпорядкування, управління, виконання і т.д.), так і неофіційний характер (любов, дружба, ворожнеча, ненависть та ін.). За характером оцінки взаємини можуть бути справедливими, упередженими, жорсткими, тактовними та ін.;

за стилем – авторитарні, функціонально-виконавські, вільно-ліберальні, гуманно-демократичні. На відміну від взаємин процес і результат взаємодій завжди передбачає досягнення певної мети, що дозволяє судити про успішність спільної діяльності. Тому в порівнянні з взаємодією формування взаємовідносин носить менш керований характер, хоча сформовані взаємини можуть сприяти або утруднювати процес спільної діяльності.

Взаємодію ми розглядаємо як процес і результат безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів (об'єктів) один на одного, що тягне за собою зміну їх стану, породжує їх взаємозумовленість і зв'язок. Особливість взаємодії викладача та студентів – її причинна обумовленість. Кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що обумовлює розвиток об'єктів і їх структур.

Якщо при взаємодії виявляється протиріччя, то воно виступає джерелом саморуху і саморозвитку структур. Специфіка взаємодії людей характеризується активністю обох сторін, хоча міра її прояву може бути різна.

До основних характеристик взаємодії викладача та студентів науковці відносять: взаєморозуміння, взаємовплив, сумісність. Взаєморозуміння передбачає наявність об'єктивних знань особистісних сторін одне одного, інтересів, захоплень і обопільний інтерес один до одного. Взаємовплив розкривається на основі здатності приходити до згоди щодо спірних питань, врахування думки один одного, прийнятті іншого в якості прикладу, зміни поведінки і дій після зауважень і рекомендацій на адресу один одного. Сумісність реалізується через здійснення постійних контактів, активність участі в спільній діяльності, узгодженість дій, допомогу, підтримку один одного, координацію дій.

Науковці не випадково розглядають *наступні типи взаємодії в освітніх системах:*

1. Пряма, непряма, паралельна взаємодія: пряма як безпосередній вплив один на одного; непряма направлена на надання впливу через когось,

щось (референтну групу, референтну особу, героя книги, фільму і т.д.); паралельна взаємодія передбачає вплив через колектив.

2. Паритетна взаємодія, «на рівних» – це суб'єкт - суб'єктні, партнерські відносини; активність проявляється з обох взаємодіючих сторін.

3. Керівні та керуючі – прояв активності з однієї з взаємодіючих сторін.

Майстерність викладача дозволяє вибрати оптимальний тип взаємодії зі студентами та направити їх дії на продовження набуття досвіду в залежності від тієї соціальної ситуації, в якій вони тут і зараз знаходяться. Ми вважаємо, що для розглянутих вище типів взаємодії викладача вузу зі студентами важливо передбачити реалізацію різних стратегій, тобто планування керівництва, заснованого на далекосяжні прогнози –розвиток вільної, самостійної, відповідальної, щасливої, самодостатньої особистості. До стратегій взаємодії викладача вузу науковці відносять: сприяння, протидію, ухилення від взаємодії, компромісну взаємодію, співпрацю

Сприяння може бути розглянуто як дії, що ініціюють, результативна допомога іншим, спрямовані на досягнення загальних цілей діяльності. Аналіз практики свідчить, що викладач-вихователь дуже часто звертається до даної стратегії взаємодії, оскільки саме сприяння, як перша сходинка досвіду взаємодії зі світом, ініціює активність студентів, розвиває їх мислення, свідомість, створює умови для особистісного зростання вихованців, для формування певної міри суб'єктності в кожному з них.

Протидія – це вчинення суб'єктами неузгоджених дій, що йдуть на протипагу бажанням, думкам, поведінці партнерів по взаємодії. Яскравою формою протидії є протилежна реакція студентів, часто не завжди усвідомлювана.

Стратегія ухилення від взаємодії передбачає уникнення взаємодії з партнерами навіть у тих випадках, коли ситуація і обставини не тільки сприяють, але і вимагають взаємодії учасників діяльності для досягнення загальних цілей.

Даний вид взаємодії виникає в освітньому процесі в тому випадку, коли

студенти не знаходять у майбутній діяльності особистої значущості, корисності, вигоди, тобто, доцільності. Тактика викладача може бути різною в подібних ситуаціях, але думається, що головним механізмом подолання догляду студентів від взаємодії буде мотивація діяльності, що містить в собі особистісний сенс. Смысл – це внутрішня, глибинна основа будь-якої речі або явища. Смысл вкорінений в життя завдяки тому, що він розуміється і приймається людьми як живе знання.

Стратегія компромісної взаємодії передбачає угоду партнерів по здійсненню діяльності, засновану на взаємних поступках. Часткова відмова від власних інтересів дозволяє учасникам взаємодії досягти позитивного результату. Часто рішення приймається, виходячи з прийнятності варіантів для обох сторін, оскільки повне задоволення інтересів неможливо.

Співпраця – спільна розвиваюча діяльність викладача і студентів, яка характеризується взаєморозумінням, проникненням в духовний світ один одного, колективним аналізом ходу і результатів цієї діяльності. Співпраця є спрямованість на задоволення інтересів всіх сторін. При здійсненні стратегії співпраці обидві сторони залишаються в подвійному виграші: задовольняють інтереси і розвивають взаємини.

Основними ознаками співпраці є:

- єдність мети всіх учасників, включених в діяльність;
- загальна мотивація діяльності;
- організація та управління діяльністю;
- поділ функцій, дій, операцій;
- наявність міжособистісних відносин;
- узгодженість індивідуальної діяльності учасників, що припускає сувору послідовність операцій відповідно до заздалегідь визначеної програми;
- єдиний кінцевий результат;
- рефлексія діяльності.

До основних ідей стратегії співпраці можна віднести:

1. Рівні паритетні відносини суб'єктів діяльності.
2. Процес пізнання світу і себе проводиться на високому рівні складності, і успіх в досягненні цілей діяльності визначається вірою в сили студента як з боку викладача, одногрупників, так і з боку самого студента.
3. Це перший крок у розвитку досвіду взаємодії зі світом кожного студента, що вимагає створення сприятливих умов для особистісного зростання зростаючої особистості, яка не готується до дорослого життя, а живе цим життям.
4. Ідея самоаналізу привчає студентів самостійно здійснювати індивідуальний і колективний аналіз своєї діяльності.
5. Творче самоврядування розглядається не як управління без дорослих, а як спільна робота старших і молодших членів колективу.

Зміст педагогічної взаємодії, починаючи з середини ХХ століття, змінюється кардинальним чином. Це пов'язано зі становленням і розвитком гуманістичної парадигми освіти.

І. А. Зязюн звертає увагу на глобальну тенденцію сучасності щодо зниження планки духовно-моральних, естетичних цінностей та ідеалів і як наслідок породження бездуховного і аморального свавілля. «Освіта, – на його думку, – має формувати не фахівця-експерта, а самоцінну особистість, що реалізує себе в тій чи іншій професії, повноправно живе в світі, переживає свою відповідальність за близьких, країну, планету».

Тому подальше зміцнення моральних позицій викладача сприятиме усвідомленому вдосконаленню тих особистісних досягнень, які передаються з покоління в покоління і становлять системоутворювальні відносини гуманізму й співчуття. Творча готовність викладача оволодівати принципами особистісно-орієнтованого підходу до виховання студентської молоді ґрунтується на його педагогічній компетентності.

Проблема взаємовідносин не є новою, однак не втратила своєї актуальності з огляду на значущість та багатогранність людської діяльності. Порушене питання відображає сучасний рівень морального розвитку

суспільства та соціальний характер міжособистісних стосунків його громадян. «Нашому суспільству сьогодні, – наголошує М. Б. Євтух, – **вкрай необхідно звернутися до духовних джерел існування людини у світі, до тих пластів культурної спадщини, що відродять прагнення людської душі до Вічного, світлого, досконалого, до людяності і краси. На жаль, духовний стан сучасного покоління потребує негайного втручання з метою спасіння нашої Соборної Душі**» [15].

Особливу роль у формуванні культури взаємин відіграє освіта як носій загальнолюдських цінностей, яка покликана закладати духовні підвалини буття. Сучасна система освіти порушує багато аспектів життєдіяльності людини: правовий, економічний, політичний, науковий, мистецький, філософський, релігійний – і відображає їхній реальний стан. Тому сукупність соціальних факторів, зокрема й негативних, у свою чергу постає маркером загальної тенденції процесу навчання, вказуючи на помітне зниження рівня знань. Така тенденція має двоїстий характер, що впливає із самої сутності виховання і навчання: з одного боку, це проблеми тих, кого виховують і навчають, – студентів, і недоліки тих, хто виховує і навчає, – викладачів.

Взаємозумовленість відносин між викладачами та студентами породжує причинно-наслідковий зв'язок: по-перше, низький професійний рівень викладача спричинює втрату інтересу до певної дисципліни в студента, а також падіння авторитету викладача як носія знань; по-друге, несформована здатність студента самостійно опановувати знання, спонукає досвідченого викладача шукати нові шляхи для активізації зацікавленості молодшої людини в пізнанні; непрофесійного, «випадкового» ж – шукати докази, щоб звинуватити студента в невігластві та лінивості, або причиною своїх невдач вважати колег і керівників [13].

Однак у будь-якому випадку виникає конфлікт інтересів, шляхи вирішення якого спрямовані на досягнення єдиної мети: якщо викладач прагне викликати в студента зацікавленість у здобутті фаху, то цілком свідомо

візьме відповідальність на себе, окресливши головне завдання – навчити студента вчитися, розкрити його творчий потенціал, пробудити здатність до самодіяльності, що, згідно з твердженням А. Дістервега, є найбільшим досягненням розвитку й виховання людини [14, 65].

Мудре, уважне керівництво викладача породжує в студента прагнення отримати знання, завдяки чому в нього актуалізуються нові здібності і виникають нові можливості для засвоєння та реалізації на практиці здобутих знань. В.О.Сухомлинський із цього приводу слушно зауважував, що саме вихователі відкривають таланти у своїх вихованців. «Якщо є спеціальна спрямованість процесу навчання – виховання розумної людини, – кожен стає талановитим по-своєму – підкреслюємо слова стає талановитим, таланти не падають із неба, а відкриваються нами, вихователями, якщо ми мудро підходимо до людської душі зі своєю педагогічною майстерністю, як скульптор підходить із різцем до брили мармуру: без розуму, творчості художника вона просто мертва брила» [39, 7].

Складовою успішного навчання є віра у власні сили, яку може і повинен пробудити у вихованця справжній викладач, учитель, вихователь. Внаслідок такого підходу виникає позитивний зворотній зв'язок – віра вихованця у вчителя. «Без віри в дитину, без довіри до неї вся педагогічна премудрість, усі методи і прийоми навчання та виховання зводяться нанівець. Крім того, щоб дитина повірила у свої сили, звикла ніколи не поступатися перед труднощами, вона повинна вірити у свого вихователя, бачити в ньому помічника» [39, 40].

Віра у власні сили допомагає виховати відповідальність, породжує самостійність і дисциплінованість. Здатність вихователя спрямувати зусилля вихованця на формування навичок саморегуляції своєї діяльності, характеризують його майстерність і визначають успішність навчання.

У контексті порушеної проблеми наукове зацікавлення викликають міркування С. М. Лисенкової, яка зауважувала: «Боротися за успішне навчання означає вчити дітей учитися, допомагати кожному повірити у свій

потенціал, виховувати організованість, самостійність, дисциплінованість... До того ж необхідно обов'язково допомагати їм у процесі пізнання: так керувати їхнім навчанням, щоб діти поступово оволоділи саморегуляцією своєї діяльності, своєї навчальної праці» [30, 99].

Рівень розвитку свідомості студентів різний, починаючи від сприймання знань і закінчуючи застосуванням їх на практиці, і що між умінням почути й умінням реалізувати лежать сили, час, праця як викладача, так і студента. Тоді стає зрозуміло, що не слід засуджувати і карати студента за помилку, натомість потрібно виправдати його, визначивши справжню її причину: або це невміння аналізувати, виділяти головне, робити правильний висновок, або це нерозвинена здатність застосовувати одержані знання на практиці; або це приховане небажання здобути саме цей фах.

«Невдачі в навчанні потрібно оцінювати як наближення до поставленої мети, як індивідуальні неминучі затримки, викликані необхідністю вдосконалення знань і досвіду, способів діяльності, певних умінь, – відзначає Ш. О. Амонашвілі. – Допомога учневі та співпереживання педагога через невдачі, породжені такими позиціями, наповнюють процес навчання духом взаємної довіри, поваги, сприяють безболісній корекції, подальшому розвитку та формуванню пізнавальної самостійності» [1, 166].

Проблеми, конфлікти, різноманітні непорозуміння, що виникають у навчально-виховному процесі, потребують пильної уваги й аналізу. Чесний викладач, безперечно, бачить у недоліках і свою провину: якщо оцінив знання студента незадовільно, значить не зміг доступно пояснити студентові незрозумілий матеріал; якщо немає зацікавленості в навчальній дисципліні і студент навмисно пропускає заняття, то вчитель недостатньо мірою володіє матеріалом; якщо студент відверто сумує чи байдикує – отже, педагог сам недостатньо захоплений своєю роботою.

Саме критичне ставлення до себе, до своїх вчинків, слів, прагнень дозволяє викладачеві реально оцінити ситуацію, що склалася, і прийняти правильне рішення. Як слушно зауважував В. Ф. Шаталов, у разі

самокритичного ставлення до власних вчинків, учитель рано чи пізно знайде правильне рішення [45, 142].

Вирішальною силою навчального процесу має бути ідея моральності, якою передусім повинен проінятися сам учитель. Відома східна мудрість: віддати можна лише те, що маєш сам. Лише коли вчитель стає носієм моралі, навчання перетворюється для нього в мистецтво. Отримуючи задоволення від своєї роботи, педагог щиро ділиться з ним зі своїми учнями та оточенням. У цьому контексті досить промовистим є висловлювання А. Дістервега: "Ідея, якій служить учитель, полягає у запровадженні моральності у роді людському. Їй він віддається всією душею, вона володіє ним повністю. Вона не є для педагога вигаданим принципом, а стала плоттю і кров'ю. Не він нею володіє, а вона ним. Він – учитель за покликанням, його не можна уявити кимось іншим. Викладання стало його життям, його їжею; воно нероздільно пов'язане з ним. Не дивно, якщо справа вчителювання стає вільним мистецтвом, і на всіх його учнях позначається його дух. Як він знаходить своє щастя в навчанні, так можна вважати щасливчиками тих, хто в нього вчиться" [14, 202]. Тому сформувати високопрофесійного спеціаліста може лише фахівець високого рівня. Виховувати законслухняного громадянина може тільки особа, яка сама дотримується законів – громадянських і моральних. Для цього потрібно звільнитися від своїх вад і спокус; стати людиною сміливою і терпимою, такою, що може пробачати. «Навчися бути вільним. Вільним від своїх вад. Навчися бути сильним. Сильнішим від усіх спокус. Навчися бути безстрашним. Не бійся самого себе... Навчися бути терпимим. Живи по совісті і дозволь кожному також... Навчися бути мудрим. Пробач тому, хто образив тебе». Спирання у життєдіяльності на зазначені концептуальні моменти надають змогу особистості реалізувати свою життєву мету, отримуючи ключі до духовного здоров'я.

Розвиток таких моральних чеснот викладача, як терпіння, розуміння і вміння пробачати чужі помилки, стає підґрунтям щирості та відвертості у взаєминах, поступово витісняючи неправду і ті негативні якості, що

породжують прорахунки, невдачі, проблеми, розчарування і, як наслідок, сіють недовіру. А недовірливого, боязливого студента, як відомо, досить складно вчити і виховувати.

На необхідності бути правдивим у своїх словах наголошував Я. А. Коменський, підкреслюючи неодмінний зв'язок між словом і ділом, прагненням і думкою та застерігаючи послуговуватися брехнею навіть заради жартів. Відомий педагог відзначав: «...Непохитною є правдивість у всіх словах так, щоб ніколи не дозволялося брехати й обманювати – ні жартома, ні серйозно (оскільки невдалий жарт може врешті-решт перейти в поганий вчинок)» [21, 93].

Якщо викладач не визнає своїх помилок, він потрапляє у полон власного лицемірства. Виховуючи в собі правдивість, викладач отримує можливість набути нові моральні якості: відповідальність і вдячність, мужність і милосердя. Суддею такому педагогові в його словах, вчинках, думках стає власна совість, що дає моральне право виховувати інших осіб.

«Вирішальним є те, яких людей побачить у вас підліток, – наголошував В. О. Сухомлинський. – Ми повинні бути для підлітків зразком багатства духовного життя, лише за такої умови ми маємо моральне право виховувати... Розум виховують розумом, совість – совістю, відданість батьківщині – служінням Вітчизні» [41, 48].

Безперечно, особистий приклад є могутньою виховною силою. Промовистим вважаємо твердження А. Дістервега про те, що «...найкращим взірцем для учнів є сам учитель» [14, 203]. Від того, скільки добра і любові, справедливості й милосердя закладено у взаємини вчителя й учня, викладача і студента, залежить рівень моральності вихованця. Це підтверджують міркування Ш. О. Амонашвілі, який підкреслював: «Добро і любов до дітей повинні бути не лише внутрішнім станом, а й головним мотивом, стимулом нашої педагогічної діяльності, спілкування з дитиною чи з усім класом» [1, 4].

Розвинене почуття власної гідності, на противагу пихатості,

зарозумілості і марнославству, свідчить про те, що для такого викладача сказане слово і діло є одним цілим; він контролює кожне прийняте рішення. У цьому зв'язку Я. А. Коменський відзначав: "Знати, діяти і говорити – ось у чому суть мудрості, необхідна втіха всього людського життя, без чого все було б нелегким, позбавленим смаку і приреченим на загибель" [21, 134]. Саме такий викладач є авторитетом для багатьох: студентів, колег, співробітників. Він визнає рівноправність для всіх, бачить у людях, які його оточують, кращі риси – непохитність, сміливість, скромність, миролюбність, правдивість, вдячність – і будує на цій основі свої взаємини. Звісно, з такою людиною легко, просто і довірчо.

Уважний викладач бачить у кожному учневі індивідуальність, помічає здібності та можливості, сприяє розвитку позитивних якостей і нівелює егоїзм, зверхність і марнославство. Таким чином, педагог долає перешкоди на шляху до порозуміння, довіри і поваги.

З погляду моралі, особливо небезпечною є ситуація, коли викладач використовує своє становище, свій інтелект, щоб принизити студентів, нетактовно вказати на їхні прогалини в знаннях, підкреслити їхню залежність від свого нестабільного настрою та необґрунтованих й несумірних рішень. В.О.Сухомлинський зауважував, що "немає нічого більш руйнівного, ніж використання свого розуму для того, щоб зайвий раз підкреслити незнання дітей або продемонструвати свою перевагу над ними. Розум учителя повинен не пригнічувати, а вести, освітлювати дорогу, висвітлювати знання" [40, 176].

Отже, у процесі навчання слід застосовувати просту і зрозумілу формулу: не студенти для викладача, а викладач для студентів. Відповідно до неї, відмовившись від власних інтересів, потрібно навчити їх правильно усвідомлювати свої бажання, доводячи, що між миттєвим «хочу» і непохитним «треба» лежить велика духовна праця.

Використовуючи власний досвід, викладач може і повинен надавати допомогу студентам у цілеспрямованому формуванні бажань до опанування новими знаннями, до аналізу пропонованої інформації, оволодіння

практичними навичками, при цьому акцентуючи увагу на значущості дисципліни і відповідальності, що є сутністю навчально-виховного процесу.

Викликати інтерес до знань, наповнити процес навчання глибокими, серйозними думками – це взаємна відповідальна праця і викладача, і студента. За умови такого підходу у свідомості вихованців неодмінно виникне прагнення розвивати творче, позитивне мислення. З цього приводу К. Д. Ушинський писав: "Навчання є працею і повинно працею залишитися, але працею, сповненою думки, такою, щоб сам інтерес учня залежав від серйозної думки, а не від яких-небудь прикрас, що не стосуються справи" [43, 27].

Оволодіння позитивним мисленням дає необмежені можливості для розвитку інтелекту, вдосконалення моральних якостей викладача. Саме через позитивне мислення формуються найкращі риси майбутніх спеціалістів – людей незаангажованих, відкритих, безкорисних, вільнодумних, спрямованих на пізнання істини. «У вільному, безкорисливому і через це такому, що дає духовну насолоду, мисленню вони знаходять справжнє, все більше і більше схиляються до справжнього, з них виростають люди, в яких немає фальші», – підкреслював А. Дістервег [14, 205].

Якість взаємовідносин між викладачем і студентом повинна постійно підвищуватися з огляду на відповідальність, що покладена на педагога. Особливо ретельно потрібно добирати інструмент для формування культури спілкування. Найбільш впливовою силою в цьому процесі буде, безперечно, особистість самого викладача. Досить слухними в аналізованому контексті є міркування К. Д. Ушинського: «...вплив особистості викладача на молоду душу становить ту виховну силу, яку не можна замінити ні підручниками, ні моральними сентенціями, ні системою покарань і заохочень» [43, 29].

Молоде покоління потребує чесних, діяльних, відданих своїй справі вихователів, які б допомогли пізнати мудрість життя, виховували співчуття, милосердя, людяність, відвертість, повагу до себе й оточення. "Та труднощі вчительської праці, – наголошує В. Ф. Шаталов, – у тому, щоб знайти шлях до

кожного учня, знайти умови для розвитку здібностей у кожному. Найголовніше – учитель повинен допомогти учневі усвідомити себе як особистість, пробудити потребу в пізнанні себе, життя, світу, виховати в ньому відчуття людської гідності, складовою якої є розуміння відповідальності за власні дії перед собою, товаришами, школою, суспільством». Досвід засвідчує, що тільки індивідуальний, виважений підхід до виховання студента має позитивний результат, пробуджує в ньому віру у власні сили і сприяє подальшому розвитку інтелектуальних здібностей, моральних якостей та стійкої громадянської позиції, формує риси гармонійної особистості.

Викладач, спрямовуючи свою діяльність на добро, цінує власну професію і свідомо бере на себе відповідальність за якість взаємин із вихованцями. Професійна честь і гідність такого вихователя стає його невід'ємною частиною, уможливорює реалізацію кращих рис людини, громадянина і фахівця.

У процесі своєї діяльності викладач має справу з виявами внутрішньої сфери вихованця: почуттями, думками, бажаннями, формуючи його духовний світ, тобто творить людину. Тому підвалинами його діяльності мають стати ідеї гуманізму, свободи вибору та рівноправності в загальнолюдському розумінні. «Саме наш час, – підкреслює М. Б. Євтух, – повинен стати Воскресінням Духовності, Світлості Душі. Тому що, – продовжує вчений, – питання духовності пов'язані з вічним пошуком найкращого смислу життя, зміною та піднесенням свідомості Людини» [15, 72].

Глибоке розуміння почуттів, поривань і прагнень своїх вихованців робить вихователя мудрим і дозволяє йому виокремлювати реальні здібності кожного від примар його внутрішнього світу, запобігаючи гірким розчаруванням та зневірою. К. Д. Ушинський зауважував: «Вихователь повинен прагнути пізнати людину, якою вона є в дійсності, з усіма її уразливими місцями, і в усій її величі, з усіма її буденними, дрібними потребами і з усіма її великими духовними вимогами. Вихователь повинен

знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу, серед людства й наодинці зі своїм сумлінням... Він повинен знати спонукливі причини найбрудніших і найвищих діянь, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку всякої пристрасті і всякої вдачі. Тільки тоді буде він спроможний черпати в самій природі людини засоби виховного впливу, – а засоби ці величезні!» [43, 352].

Спрямувати прагнення особистості стати кращим можна завдяки формуванню неухильного і стійкого зв'язку між словом, ділом і думкою. У власних прагненнях до усвідомлення краси, любові, добра вихователь повинен стати взірцем для своїх вихованців, оскільки його поведінка закріплюється у свідомості вихованців, іноді на все життя залишається з ними, надихаючи до пізнання світу, природи та самого себе. «Наш найважливіший педагогічний інструмент – уміння глибоко поважати людську особистість у своєму вихованцеві. Ми цим інструментом покликані творити дуже ніжну, тонку річ: бажання бути хорошим, стати сьогодні кращим, ніж був учора. Це бажання не виникає само собою, його можна тільки виховати. Самий характер, соціальні основи нашого суспільства вимагають, щоб червоною ниткою взаємовідносин вихователя й вихованців були щирі бажання, бажання вихованця стати кращим і бажання педагога бачити вихованця кращим, ніж він є зараз» [43, 309].

Щоб стати взірцем для когось, потрібно самому стати людиною, пізнати власні можливості й удосконалювати в собі все краще, що закладено природою. Вихователь як ідеал для вихованця, в якому молода людина повинна вбачати кращі людські риси: добротність, людяність, відвертість.

Виховати нове покоління чесним і відкритим, відповідальним і вдячним, таким, що в майбутньому стане повноправним господарем країни, може лише правдивий, вимогливий, передусім до себе, викладач. Суворе, безкомпромісне ставлення до себе дозволяє викладачеві перевести свідомість зі ступеня егоїстичного «я» на ступінь шляхетного «ми». При цьому принципово змінюються взаємини, переорієнтовуючись на безкорисливість,

співчуття, співпереживання та унеможлиблюють власні амбіції. Такий підхід дозволяє викладачеві, з одного боку, об'єктивно оцінювати свою діяльність, виявляючи помилки та недоліки; з іншого – уважно ставитися до роботи і досягнень своїх колег, щиро визнаючи їхні успіхи. Тоді зі спілкування витісняються такі негативні риси, як цинізм, сарказм, іронія.

Вікова мудрість стверджує, що все таємне рано чи пізно стає явним. На нашу думку, таке висловлювання може стосуватися і характеру взаємин між різними групами суспільства, не є винятком і міжособистісні стосунки викладачів та студентів. Однак варто розрізняти бажане й уявне, очевидне і реальне. Якщо викладач намагається приховати свою нетерпимість до студентів, звинувачуючи їх у невмінні слухати, чути, розуміти, не визнаючи у цьому власної провини, то неодмінно виникне ситуація, коли виявиться недостатньою мірою розвинене вміння педагога аналізувати і приймати рішення щодо непростих, проблемних питань.

Якщо викладач звинувачує студентів у безвідповідальному ставленні до навчання, а сам при цьому не є взірцем дисциплінованості, то студенти рано чи пізно висловлять претензії стосовно його професійних якостей. Як правило, це виявиться в невмінні педагога якісно подати матеріал, чітко організувати свою діяльність та роботу студентів під час навчального процесу, викликати інтерес до дисципліни через брак знань. Таким чином, очевидною буде неуспішність студентів, а реальністю – непрофесійний підхід викладача до індивідуального навчання кожного студента. Доречним у цьому аспекті є висловлювання Я. А. Коменського: «Викоріни в собі лінь, вірний учителю, і незабаром ти побачиш, як вона зникне у твоїх учнів» [21, 126].

Ознакою розвиненої внутрішньої сили викладача є його здатність сприймати правду і спроможність навчити цього своїх вихованців. Закладаючи моральну якість у бажаннях, почуттях, прагненнях, вихователь наближає свого вихованця до пізнання істини, справедливості та зміцнює віру у власні сили. «Безперечно, здатність людини сприймати правду і справедливість», – підкреслював Й. Г. Песталоцці, – є за своєю суттю

всеохопною, піднесеною, чистою схильністю, яка може знаходити поживу в простих, небагатослівних, але широких поглядах, прагненнях і почуттях; вони дають людині досить чітке і правильне розуміння істини та справедливості за відсутності того факту, щоб особа вирізнялася зовнішніми ознаками розвиненої внутрішньої сили» [33, 154-155]. Правдивість, що породжує безстрашність, помножена на знання про довколишній світ, і вдячність за все, що людина має в житті, є складовими сильного характеру – особистості.

Усвідомлення того, що саме студент є головною діючою особою навчально-виховного процесу, навколо якого обертається все: досвід викладача, його знання, вміння прощати, відкритість у взаєминах, визнання рівності в правах, шанобливе ставлення до його праці, – сприятиме взаєморозумінню та розвиткові спільної творчої думки, виникненню творчого процесу.

Визначальними рисами викладача, що обрав позитивне мислення як спосіб налагодження взаємин зі студентами, колегами та адміністрацією, є такт і самовладання. Такий викладач добре усвідомлює, що, лише зваживши свої сили і бажання, можна прийняти рішення, яке сприятиме розв'язанню конфлікту чи іншої проблеми, а відчувши брак знань для реалізації своїх задумів, неодмінно знайде можливість поповнити їх. Він завжди поступиться в суперечці, пробачить опонентові і зрозуміє його. Вміння не ображатися робить викладача мудрим. Звісно, мудра людина сміливо приймає рішення, ніколи не шкодує про сказане та зроблене, оскільки здатна об'єктивно оцінити будь-яку життєву ситуацію. Такий педагог самостійно керує своїми бажаннями та володіє власними емоціями.

Народження чистої, високоморальної думки є прерогативою викладача, який має розвинену самосвідомість, розуміє цінність своєї праці, здатний розділити свій успіх із багатьма людьми, а відповідальність за невдачу покласти на себе. Такий учитель щодня виявляє терпимість до неправильних вчинків інших осіб і вбачає у невдачах власні помилки, відверто і чесно

зізнаючись у них.

Про необхідність подальшого розвитку теорії виховання свого часу писав К. Д. Ушинський: "Ми маємо тверде переконання, що велике мистецтво виховання ледве тільки починається, що ми стоїмо ще на порозі цього мистецтва і не ввійшли в самий храм його, і що до цього часу люди не звернули на виховання тієї уваги, на яку воно заслуговує... Але вже тепер видно, що наука дозріває до того ступеня, коли погляд людини мимоволі буде звернений на виховне мистецтво" [43, 352].

Нині така потреба не лише не зменшилася, а й актуалізувалася. «Девальвація духовних цінностей, – підкреслює М. Б. Євтух, – значно вплинула на посилення тенденції зростання жорсткого індивідуалізму, прагматизму, зверхнього ставлення до інших та приниження їх людської гідності, зневаги до рідної культури та історико-культурних традицій" [15, 72].

Згідно з міркуваннями В. О. Сухомлинського, істинна духовна сила виявляється в здатності людини бути великодушною. Така особа стає сильною завдяки своїй доброті і чутливості стосовно інших людей, з якими вона входить у взаємодію. «Виховання сили духу і зневага до недолугості нерозривно пов'язані з вихованням добра, чутливості, людяності і ніжності. Тільки добра і великодушна людина може бути сильною» [41, 94]. Означені моральні якості не втратили своєї значущості і донині. «Сучасне уявлення про благородство, – наголошують М. Б. Євтух, В. М. Галузинський, – визначається кращими якостями та рисами поза залежністю від походження, це одна з вічних гідностей поколінь, досягнень особистості у моральному самопрояві. Його неможливо досягти без самовиховання, морального тренування та природного стримування» [17, 136].

Отже, у процесі усвідомленого формування культури взаємодії між викладачами і студентами простежується різний ступінь культури спілкування. Характерними рисами справжньої культури міжособистісних стосунків є вміння уважно слухати, розуміти співбесідника, співпереживати з

ним через певні проблеми; бути чесним і об'єктивним у розмові, суворо дотримуватися основних принципів: «не нашкодь», «не засуди», «знайди виправдання іншому». Неухильне дотримання взаємозв'язку між сказаним словом і виконаною справою дозволяє, з одного боку, запобігти конфліктам, образам, незадоволенню між сторонами; з іншого – уможлиблює вияв нових позитивних якостей викладача. Уміння пробачати і здатність не зупинятися на досягнутому постають рушійною силою, яка забезпечує перехід на більш високий моральний, громадянський і професійний рівень, що у свою чергу окреслить якісно новий етап у стосунках з оточенням.

1.2. Моральність як компонент культури взаємодії між суб'єктами педагогічного процесу ПТНЗ

Соціокультурна реальність завдає новий вектор формування культури взаємин викладача і студента ПТНЗ, призводить до утвердження принципово нових умов для реалізації гуманістичних ідей у всіх сферах життєдіяльності людини.

Джерелом демократичних перетворень має стати така система освіти, яка б змогла втілити в життя нові норми моралі, що забезпечить загальнолюдську рівність усіх учасників навчального процесу, поступово й остаточно руйнуючи старі догми диктату, які вкоренилися у свідомості викладача. З цього приводу М.Б.Євтух, В.М.Галузинський наголошують: «Професійна педагогічна етика полягає у виробленні та зміцненні справедливості до студентів, педагогічного такту у поводженні до них й до колег» [17, 137].

Але практика доводить, що саме усталена система освіти найбільш серйозно чинить опір кардинальним змінам у структурі взаємин і, зокрема, у тій її частині, де чітко простежуються такі негативні явища, як лицемірство, нетерпимість, недовіра й безвідповідальність чи в стосунках між

викладачами і студентами, чи між викладачами й адміністрацією, або між колегами. Помітити негативні якості в самому собі, обуритися через свою недосконалість і негайно почати трансформувати свої недоліки в чесноти, формуючи новий рівень взаємин на засадах щирості, довіри, відповідальності й поваги, – одне з головних завдань педагогічної діяльності сучасності.

Уміння зрозуміти себе, вчинки оточення і природні та суспільні явища зробить людину вільною, насамперед вільною від власних негативних звичок, надмірних пристрастей, вад, а також запобігатиме виникненню конфліктів у взаєминах. Уміння сприймати себе таким, як ти є, відкриває шлях до самовдосконалення через усвідомлене оволодіння знаннями, а також уможливорює вияв знань у креативній практичній діяльності у вигляді тих чи інших творчих успіхів.

Сформований комплекс окреслених вище комунікативних здібностей веде до взаєморозуміння між викладачем та студентом, породжує довіру, взаємоповагу й відображає ступінь відповідальності кожного за спільну справу – навчання.

Зрозуміло, що в процесі свого життя людина може й повинна розвиватися і формувати в собі певні моральні якості, здібності, можливості, наближаючись до гармонійно розвинутої особистості. У тлумачному словнику української мови визначено сутність «гармонії» як «злагодженість, взаємна відповідальність різних якостей, предметів, явищ, частин цілого». З огляду на таке визначення, одним із головних показників формування гармонійної особистості можна вважати ступінь узгодженості між словами, справами і намірами особистості досягти мети й реалізувати завдання.

Моральність, згідно з визначенням, поданим в тлумачному словнику, це правила, що визначають поведінку, духовні й душевні якості, необхідні людині в суспільстві, а також дотримання цих норм поведінки.

До них, на нашу думку, належать: законослухняність як ступінь соціалізації особистості; миролюбність, правдивість, відповідальність,

вдячність як рівень сформованості моральних якостей; здатність до творчого мислення як вияв розвиненої ментальності.

Рівень норм поведінки, що базуються на вказаних якостях, визначатиме культуру взаємин у межах різних соціальних спільностей, здебільшого в тих, де пріоритетом є освіта.

Однією з чеснот, що формують демократичну основу навчання, є повага до прав і свобод кожного, хто перебуває у взаємозв'язку – той, хто навчається, і той, хто навчає.

Повага – почуття взаємне, воно потребує особливо чуйного ставлення до інших та базується на чуйності, відкритості, терпимості, особливо в такій відповідальній справі, як формування культури взаємин.

Свідомо долаючи в повсякденному житті рівні сумніву, страху, гордині, страждання, набуваючи досвіду почуттів у кожного з них, викладач формує відповідне ставлення до студента, колег, співробітників, які йдуть тим же шляхом, але не повністю усвідомлюють свої дії, бажання, емоції. В основу взаєморозуміння, що сприяє формуванню взаємоповаги, покладено такі різноманітні дії:

- тому, хто сумнівається, необхідна допомога в прийнятті рішень;
- для того, хто боїться, – установлення причин, що породжують страх;
- для марнославного, – отверезіння через показ справжньої ціни його власних заслуг;
- тому, хто страждає, допомогти повернутися до активної діяльності.

При цьому особливою майстерністю щодо формування засад внутрішньої гармонії буде здатність викладача не осудити, не виявити нетерпіння, не висловити незадоволення тим, хто робить перші кроки для подолання цих вад. Виявлене викладачем співпереживання і співчуття до студента у складний період становлення неодмінно викличе в молодій людині позитивний зворотний зв'язок у вигляді почуття вдячності своєму

наставникові й поваги до нього.

Аналіз психолого-педагогічних праць засвідчує, викладач, що вміє вислухати студента, імпліцитно допомагає йому приймати рішення, полегшує його страждання, пробуджує в ньому бажання дотримуватися вказаних рекомендацій щодо подолання перепон на шляху досягнення мети, тим самим, формуючи почуття взаємної довіри.

Зміцненню довіри як необхідної складової взаємоповаги між студентом та викладачем сприяє об'єктивність оцінювання знань та вмій студентів у процесі їх навчання. Педагогічний досвід підтверджує, що оцінити знання з мінімальним виявом суб'єктивізму може лише викладач, який здатний правдиво оцінити власний рівень знань і здібностей.

Оволодіти майстерністю оцінки себе та оточення, що максимально наближена до реальної, – це кропітка, ритмічна праця, спрямована на усвідомлення добра і зла, чеснот і вад. Це досвід численних наслідків у взаєминах, який розвиває здатність порівнювати й аналізувати, встановлювати причини, зіставляючи їх із позитивними чи негативними виявами, знаходити способи вирішення проблем; зупиняти безпредметну суперечку; оволодівати майстерністю попереджати конфлікти.

Якість набутих студентами знань, в більшій мірі, дзеркально відображає професійну майстерність викладачів, а тому поява незадовільних оцінок – це сигнал для викладача до детального аналізу власної діяльності, до пошуку причин і шляхів вирішення цієї чітко окресленої проблеми в навчанні, яка відтворює швидше моральний аспект, ніж професійний.

Уміння творчо мислити як невід'ємна складова педагогічної майстерності передбачає високий ступінь духовності: дружелюбність і гідність, мужність і милосердя, безумовність і ретельність, наближаючи особистість до досягнення гармонії в собі. Гармонія – це внутрішній стан миру в собі, при якому бажання відповідають можливостям, можливості – усвідомленій необхідності, а необхідність – реальній потребі людини в творчій діяльності. Реалізація цього еволюційного зв'язку уможливується

при гармонійному поєднанні віри у справу, якій служиш; довіри до тих, хто є наставником і хто допомагає на шляху особистісних досягнень; упевненості у власних силах; розвинутого такту й самовладання в будь-якій ситуації. До віри людина приходять поступово, послідовно трансформуючи в собі настороженість, нерішучість та сумнів, і чим більше трансформовано цих негативних якостей, тим більше з'являється впевненості, непохитності, стійкості – невід'ємних складових віри.

Загальновідомо, що великою виховною силою є власний приклад викладача, а тому вміння стримувати свої почуття та емоції в різноманітних ситуаціях незалежно від причин, що їх породили, – радості чи горя, сприяє формуванню таких якостей у тих студентів, у яких достатньо розвинуті довіра й повага до свого керівника.

Гармонійне поєднання думок, прагнень, поривань, невід'ємний зв'язок їх зі словом і ділом роблять особистість здатною творити красу і добро. Але процес цей, як переконує досвід, треба розпочинати із самого себе, не очікуючи, що хтось інший зробить життя кращим.

Отже, сутність формування внутрішньої культури особистості полягає в єдності принципів доброчесності, добронравності, добротворчості. Загальнолюдські цінності: любов, віра, мудрість, виконуючи функцію внутрішнього регулятора, орієнтира поведінкових норм, впливають на життєвий вибір особистості, орієнтують її на усвідомлення добра та сприяють формуванню культури взаємин з оточенням. За таких умов цінності стають свідомо обраним мотивом діяльності особистості, об'єднуючи почуття, думки, волю, дію, слово в сталі цілі. Тому сформувати якості гуманіста, непримиренного до будь-яких виявів зла, громадянина, який поважає закони, дотримується норм моралі суспільства, знає свої обов'язки і відповідально ставиться до їх виконання, вміє будувати взаємини на основі довіри, поваги, взаєморозуміння та вдячності, необхідно заради високої мети – захисту і збереження життя на землі, миру і злагоди у своїй країні, у своєму місті, у своїй родині та гармонії в самому собі.

1.3. Психолого-педагогічна характеристика студента ПТНЗ як суб'єкта навчально-виховної діяльності

Особливістю сучасного етапу розвитку освіти є те, що у процесі навчання відбувається взаємодія між педагогічним колективом та учнями професійно-технічного навчального закладу (ПТНЗ). В цих двосторонніх (суб'єкт-суб'єктних) стосунках студент виступає як суб'єкт навчання, тобто як такий, що проявляє активність, має і відстоює свою точку зору, яка враховується викладачами. Виступаючи суб'єктом педагогічного процесу, студент впливає на мету виховання і навчання вибір методів, засобів, форм їх реалізації таким чином впливає на стратегію і тактику педагогічного впливу. Саме студент приймає чи не приймає педагогічний вплив, підтримує чи не підтримує, продовжує чи не продовжує розвиток у заданому педагогом напрямку.

Студент як суб'єкт педагогічного процесу впливає і на свою діяльність, оскільки:

- ставить і коригує особистісні цілі;
  - усвідомлює мотиви діяльності;
  - самостійно планує свою роботу.

При цьому необхідно розуміти, що студент як суб'єкт педагогічної системи процесу відрізняється від викладача як суб'єкта цього ж процесу.

Провідна позиція викладача полягає у тому, що викладач повинен:

- 1) володіти інформацією про учня (хроніка життя, мова, вчинки, епізоди з життя учня);
- 2) визначати ступінь навіювання учня, враховуючи те, що:
  - легко навіюваний студент невпевнений, емоційно не стійкий, піддається впливу;

- важко навіюваний студент впевнений в собі, емоційно стійкий, схильний до аналізу, трудно піддається впливу);

3) вміти визначати ступінь тривожності учня, враховуючи, що:

- висока тривожність учня часто стає причиною неадекватної реакції на зауваження;

- низька тривожність часто межує з байдужістю;

4) знати індивідуально-типологічні особливості учня та враховувати, що:

- слабка нервова система стає причиною швидкої втоми на заняттях;

- сильна нервова система проявляється в занадто великій активності учня;

- інертність нервової системи призводить до того, що студент не сприймає швидкий темп роботи, часові обмеження;

- розуміти причини важковихованості окремих учнів через:

- педагогічні помилки викладачів і батьків;

- дефекти психологічного і соціального розвитку;

- особливості характеру[20].

На основі розуміння цих особливостей здійснюється індивідуальний і диференційований підхід. Індивідуальний підхід передбачає врахування індивідуальних особливостей кожного студента. Диференційований підхід відбувається через врахування окремих особливостей певних груп учнів.

Значною мірою на формування особистості студент ПТНЗ як суб'єкта навчальної діяльності впливають наступні фактори розвитку:

1. Спадковість – передача від батьків певних якостей. Причому, успадковуються задатки, а не здібності.

2. Середовище – оточення особистості, де відбувається соціалізація (процес засвоєння людиною протягом життя соціальних норм і цінностей суспільства, до якого вона належить).

В процесі соціалізації студент ПТНЗ може виступати як:

- об'єкт, тобто той, на кого спрямовані професійна, політична, сімейна та інші

види соціалізації;

- суб'єкт, тобто такий, що проявляє активність в процесі соціалізації;

- жертва, що знаходить відображення в девіантній поведінці, підвищеному конформізмі, правопорушеннях та інших відхиленнях від норми.

3. Виховання – впливає на взаємодію особистості студента ПТНЗ і середовища та забезпечує його розвиток.

4. Активність студента ПТНЗ – знаходить відображення в його громадянській, політичній навчальній позиції. Психологи і педагоги вважають, що навчальна діяльність є основним способом розвитку людини як особистості, пізнання нею об'єктивної дійсності, самовираження в обраній професії і у студентському оточенні. Ось чому, як відзначають психологи, адекватніше вести мову про усвідомлену активність особистості як суб'єкта, яка знаходиться в стані певного професійного розвитку. З цієї точки зору, навчальну діяльність слід зрозуміти як динамічне багатофазове, активне розгортання професійних та духовних можливостей особистості студента, як особливий тип послідовності надання важливих знань і вмінь, особистісних якостей, як закономірну зміну її функціонального стану у процесі досягнення поставленої мети [32].

Складність і різноманіття особливостей розвитку психології особистості студента у процесі навчальної діяльності обумовлена, з одного боку, особливостями психічної регуляції його пізнавальних дій як суб'єкта, розвитком особистісних психологічних можливостей, конкретними індивідуально детермінуючими функціями навчання, проявом різних видів цілеспрямованої активності. З другого боку, розвиток особистості студента у процесі навчання обумовлений специфікою його професійною спрямованості, мотиваційними, інформаційними, операційними та іншими характеристиками.

Ці дві сторони створюють систему особистісно-психологічних та професійно-технічних зв'язків у процесі навчальної діяльності, яка достатньо

динамічно відтворюються у системі «ПТНЗ – студент». При цьому виявляються конструктивні можливості взаємного пристосування та взаємодії компонентів «особистісної психології» і «навчально-пізнавальної структури». Такий діалектичний процес супроводжується не тільки актуалізацією компонентів психіки особистості студента як суб'єкта навчальної діяльності, маючи визначально пряме відношення до опанування обраної професії, але й творчим відтворенням значущих психологічних та методично-професійних складових навчальної діяльності.

Важливим джерелом поступального розгортання та вдосконалення психологічних та професійних можливостей активного суб'єкта є дійовий процес вивчення системотехнічних дисциплін, ініціативним розгортанням окремих професійно-технічних намагань, а також відтворення мети і завдань навчальної діяльності, що в цілому складає основну особливість професійного становлення активного суб'єкта процесу навчання.

Таким чином, мова повинна йти про вибір, формулювання і відтворення мети і завдань власної та групової початкової діяльності з досягненням адекватної активації відповідних психологічних структур психології особистості, певного ступеня їх консолідації зі змістом та характеристикою навчально-виховного процесу у якому розвивається саме активний суб'єкт. Досягнення заданої установки у навчальній діяльності є також суттєвим джерелом розвитку психологічної структури активного суб'єкта. З подібною установкою, безпосередньо пов'язаний весь процес організації, конкретизації і виконання умов навчальної діяльності.

Дослідженнями встановлено, що на кожному етапі відтворення змісту навчальної діяльності, проходячи певні фази і зміни, розгортаються і збагачується конкретним змістом індивідуально-психологічні можливості особистості студента як активного суб'єкта, що і стає спонукальним чинником успішного освоєння обраної професії. З іншої сторони, процес вдосконалення змісту навчальної діяльності супроводжується не тільки вдосконаленням особливих професійних та методично-навчальних структур,

але і специфічною інтеграцією розвитку психологічних можливостей і властивостей активного суб'єкта, формуванням у нього цілісної психічно-професійної характеристики. На нашу думку, у забезпеченні інтеграції основних складових психології активного суб'єкта провідну роль відіграє актуалізація його до ініціативної, глибоко усвідомленої навчальної діяльності. Саме такий конструктивний підхід, на справедливу думку автора, виступає в ролі "мотивуючої основи" актуалізації розвитку активного суб'єкта як визначальної вибіркової необхідних стимулів і мотивів до плідної навчальної діяльності. С. Рубінштейн, всебічно аналізуючи поєднання надто важливих понять «активність» і «діяльність» зазначає, що проблема активного відношення до будь-якої діяльності – це перш за все питання про динамічні тенденції актуалізації розвитку психології особистості у діяльності, що і визначають взаємозв'язок розвитку її психічних пізнавальних функцій і кращих ознак обраної професії. Саме така суттєва тенденція актуалізації повинна визначатися у навчальній діяльності, орієнтуючи суб'єкта на активне досягнення основної мети і поставлених завдань навчання, стосовно свого професійного становлення у ролі майбутнього фахівця.

Можна переконливо констатувати, що студент як активний суб'єкт через систему головних психологічних та навчально-професійних складових має усвідомлену мету суб'єктивно відображати та виконувати об'єктивні вимоги навчальної діяльності і своїми актуалізованими та мотиваційними діями продуктивно розвивати свій психологічно-професійний потенціал. Практика свідчить, що провідні психологічні процеси і поєднані з ними компоненти психології особистості студента в ході актуалізації розвитку суб'єкта, зазнають певних якісних змін за рахунок динамічного освоєння змісту та напрямків обраної професії.

Така психологічна особливість спостерігається на кожному етапі навчальної діяльності та професійного становлення особистості як активного суб'єкта. Звісно, саме професійне становлення як усвідомлена, перетворююча

і творча навчальна діяльність особистості студента як активного суб'єкта визначає його актуалізоване відношення до себе як майбутнього фахівця у цілому і формує необхідний професійний рівень і психологічну впевненість в обраній ним професії. Таким чином, підводячи перші підсумки з викладеного, можна визначити таке:

1) актуалізація розвитку активного суб'єкта навчальної діяльності сприяє усвідомленому формуванню майбутнього фахівця, здійсненню якісного професійного становлення, демонструванні мотивації досягати продуктивного результату у поставлених меті і завдань щодо набуття необхідних знань, умінь;

2) визначений процес професійного становлення студента як активного суб'єкта обумовлюється синтезом, з одного боку, психологічних можливостей, загальних і спеціальних здібностей і мотивації до навчання, а з другого боку – навчально-психологічними вимогами, одночасно, до нього і загалом до системи навчальної діяльності;

3) психологічні особливості взаємодії двох суттєвих сторін: особистісної психологічної і мотивованої навчальної діяльності потребує змістовного їх аналізу, досконалого покращення, враховуючи вимоги, способи та умови їх реалізації в умовах вищого навчального закладу.

Саме на основі такого синтезованого підходу, який характерний для навчально-виховного процесу, відбувається активне включення суб'єкта в процес навчальної діяльності, забезпечується надійне і ефективне відтворення з метою досягнення найкращого кінцевого результату, щодо професійного становлення майбутнього фахівця. Розглядаючи актуалізацію розвитку студента як активного суб'єкта навчальної діяльності слід зазначити декілька суттєвих психолого-педагогічних аспектів [25].

Перший, за визначенням психологів та викладачів, активний суб'єкт навчальної діяльності – це особистість студента на вищому рівні свідомості, цілісності, автономності по відношенню до свого професійного становлення. При цьому обов'язково враховується поєднання особистісних психологічних

можливостей та властивостей психології особистості студента. На цій підставі, можна казати те, що активний суб'єкт навчальної діяльності є творцем власної життєдіяльності і поведінки, вершитель свого творчого професійного становлення.

Другий аспект – студент як активний суб'єкт спроможний не тільки цілеспрямовано, енергійно і якісно здійснювати навчальну діяльність, але й цілеспрямовано покращувати своє професійне становлення, показники специфічної, пізнавальної студентської активності: соціальний, духовний, творчий, професійний, етичний тощо.

Третій аспект – студент як активний суб'єкт навчальної діяльності визначається як спроможний творець якісно реалізувати свою самосвідомість на рівнях самовизначення, самоорганізації, самоактуалізації себе у навчанні з головною метою – набути вагомое професійне становлення – майбутнього фахівця.

Четвертий аспект – студент як активний суб'єкт є визначальним чинником регуляції та актуалізації всіх своїх психологічних складових: процесів, станів, властивостей, функціональних станів, психологічних утворень.

П'ятий аспект – студент як активний суб'єкт навчальної діяльності професійно та цілеспрямовано аналізує та втілює у своє життя об'єктивні і суб'єктивні чинники стосовно найкращого, психологічної діяльності; психологічні особливості взаємодії двох суттєвих сторін: особистісної психологічної і мотивованої навчальної діяльності, потребує змістовного їх аналізу, досконалого покращення, враховуючи вимоги, способи та умови їх реалізації в умовах вищого навчального закладу.

Важливо підкреслити і розуміти те, що на справедливу думку психологів і викладачів, навчальна діяльність здійснюється на підставі систематизованого аналізу, психолого-методичного підходу з метою встановлення тих суттєвих психолого-педагогічних чинників які позитивно впливають на актуалізацію розвитку активного суб'єкта цілеспрямованого

навчання. Найбільш суттєвими психолого-педагогічними чинниками цієї справи є наступні:

1) навчальна діяльність це завжди цілеспрямована, складна теоретична і практична діяльність студента як активного суб'єкта, яка не може бути визначена без психологічних можливостей та властивостей його особистості; 2) навчальна діяльність є мотивованою взаємодією студента як активного суб'єкта з науково-педагогічними працівниками та зрозуміло визначеним об'єктом (обраною професією), вона обов'язково є наочно-пізнавальною та інформаційно-професійною;

3) психолого-професійна як навчальна діяльність студента – активного суб'єкта, повинна бути добре актуалізованою і у максимальній мірі мати активну творчу цілеспрямованість.

Розглянуті психолого-педагогічні аспекти і чинники, детермінуючи зв'язок навчальної діяльності студента як активного суб'єкта цієї діяльності, визначають сенс актуалізації і відтворення їх одночасно науково-педагогічними працівниками і студентами – основи системного підходу в психолого-педагогічній науці. На нашу думку, вони є у повній мірі припустимими для всього навчального процесу професійно-технічного навчального закладу. Одночасно, викладенні психолого-педагогічні аспекти та чинники визначають своєрідне прийняття важливості і розуміння цілеспрямованості навчальної діяльності щодо актуалізації певної моделі розвитку активного суб'єкта цієї суттєво, професійно важливої для нього діяльності.

Основною особливістю цієї думки є те, що студент стає активним суб'єктом у навчальній діяльності, проявляючи, формуючи і відображаючи психологічні можливості та психологічні властивості у процесі саме цілеспрямованої, пізнавальної навчальної діяльності. Він ініціативно, творчо та активно втілює свої індивідуально-психологічні особливості і властивості у процес свого професійного розвитку як майбутній фахівець. Активне та творче включення дійового суб'єкта у цілісну навчальну діяльність до певної

міри перетворює, трансформує, розвиває його як особливо зацікавлену особистість, додаючи їй необхідних на майбутнє: фахових знань, вмінь, навичок та професійно-важливих якостей .

Висновки до першого розділу

Отже, можна зробити висновок, що незважаючи на широке коло існуючих досліджень, що розвивають різні аспекти «педагогічної взаємодії», на цей момент, не можна говорити про існування цілісної характеристики ідеї «педагогічної взаємодії» як міждисциплінарної, психолого-педагогічної проблеми.

Саме з розглянутих наукових психолого-педагогічних позицій можна вважати, що конкретно цілеспрямована навчальна діяльність активного суб'єкта визначається системним актуалізованим підходом до його розвитку та становлення як фахівця з врахуванням змісту психології особистості і психологічних особливостей діяльності взагалі. Саме такий підхід характеризуються інтенсивністю, адекватністю, системністю психічного віддзеркалення можливостей і особливостей конкретної особистості студента як активного суб'єкта у процесі навчання. При цьому, слід акцентувати увагу на тім, що навчальна діяльність має свою головну, психолого-педагогічну особливість, бо вона спрямована на вимірювання не тільки ступені розвитку психологічних можливостей, індивідуальних особливостей студента як активного суб'єкта, а також на їх розвиток (спрямованості, рис характеру, типів темпераменту, видів здібностей), позитивних психічних станів, підвищення ступеня їх активізації і вдосконалення.

В умовах демократизації головною ознакою розвитку сучасного суспільства стає гуманізація відносин у всіх сферах життєдіяльності, стверджуючи принципи рівноправності та свободи. За таких умов активним суб'єктом формування культури взаємин є людина, яка насамперед керується у своїй суспільно-корисній діяльності гуманістичними цінностями, має сформований рівень самосвідомості та володіє якостями миротворця,

правдолюба, відповідальної і вдячної особи.

Впровадження гуманістичних засад в освітній процес, зокрема у формування культури взаємин між викладачами та студентами, набуває великого соціального значення і постає як важлива педагогічна проблема. Суть проблеми полягає у формуванні свідомого ставлення до об'єктивної реальності, в оволодінні основними принципами, що забезпечують особистості комфортне існування у сучасному полікультурному просторі та гуманістичній спрямованості щодо взаємодії внутрішніх спонукальних мотивів вихованця із зовнішнім оточенням, зокрема у системі "учитель – учень", "старший – молодший", "керівник – підлеглий".

На початку 90-х років ХХ століття відбувається ренесанс гуманістичного виховання на засадах соціально-педагогічної антропології. Погляди провідних науковців та педагогів-новаторів сучасності Ш. Амонашвілі, В. Андрущенко, І. Беха, В. Білоусової, С. Гончаренка, М. Євтуха, О. Захаренка, І. Зязюна, І. Ільїна, В. Кременя, О. Савченко, Г. Шевченко та інших набули логічного розвитку в теорії особистісно орієнтованого виховання. Загальним у цих ідеях виступає віра в людину, у можливість її удосконалення на гуманістичних засадах.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ВЗАЄМОДІЇ ВИКЛАДАЧА І СТУДЕНТА ПТНЗ

2.1. Особливості сприйняття в освітньому процесі

Ситуація, в якій розгортається процес взаємодії, багато в чому визначає і параметри оціночного судження про інше, і успішність такої взаємодії. У цьому зв'язку, освітній процес, що відрізняється специфікою вирішуваних завдань і його суб'єктів, багато в чому залежить від особливостей сприйняття учнями викладача, результатом якого є ставлення до предметів і, звичайно ж, ступінь засвоєння навчального матеріалу.

Створювана в просторі професійно – технічної освіти система взаємодії «викладач-студент» виявляє окремі свої аспекти в контексті проблем педагогічного спілкування (А. Мудрик, В. Кан-Калик та ін.), Суб'єктивних властивостей педагога (Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна та ін.), довірчого простору (Т. Скрипкіна, В. Дорофєєв та ін.), культурного простору ПТНЗ (С.Бондирева, Е. Мартінсон та ін.), міжособистісних відносин у системі «студент-викладач» (Б. Ананьєв, А. Реан, В. Сластьонін та ін.), педагогічної взаємодії (І. Котова, Е. Шиянов та ін.).

У вітчизняній і зарубіжній психології завжди було актуальним дослідження специфіки, характеру взаємодії в системі «вчитель-учень», «викладач-студент». Безсумнівно, що з урахуванням специфіки такого соціального інституту як ПТНЗ, характер взаємодії багато в чому визначатиметься домінуючим стилем педагогічного керівництва, стратегіями міжособистісної взаємодії, рівнем розвитку комунікативної культури викладача і студента, психолого-педагогічною майстерністю та ін.

Сьогодні система «викладач-студент» входить в одне з трьох «культурних просторів ПТНЗ. В якості обов'язкових складових простору вузу автор виділяє наступні структурні компоненти:

1. Простір знань.

2. Простір культури відносин у ПТНЗ, складовими якого є:

- Простір культури відносин викладацького складу;

- Простір взаємодії викладача та студента;

- Простір взаємодії студентів між собою.

3. Простір середовища проживання у ПТНЗ.

Простір знань. Його визначають рівень, потенціал, характер знань, реально пропонувані студентам, що відображають стан науки і культури в цілому, що транслюються через спеціальні програми. Головним у даному випадку є розуміння того, що ПТНЗ не тільки частина простору суспільства. Він сам виступає як особливий культурний простір, який визначається змістом, інтегрованих, трансльованих і освоєваних знань, що характеризують культурний простір суспільства.

Простір культури відносин ПТНЗ - компонент, який представлений багатопланово і багатоярусно.

Простір культури відносин викладацького складу.

Простір зі специфікою особливого співтовариства, хоча й зберігає свою об'єктивну позицію - «опозицію» студентству. У даному випадку мова йде про потенціал та культурну характеристику однієї з взаємодіючих сторін у просторі освіти про «сторони», що транслює знання. Викладачі виступають колективним суб'єктом, носієм і передавачем культурного потенціалу. Позиція цього суб'єкта, відповідального за навчання, повинна формуватися в певній атмосфері взаємодії зі студентами, з певними елементами гри сторін. Така взаємодія передбачає особливий поділ-об'єднання взаємодіючих педагогів і студентів.

Реальні позиції викладацького складу, його функціональне навантаження, обов'язки, цінності, цілі, завдання і відносини самих студентів до нього обумовлюють об'єктивні умови, можливість і необхідність формування системи відносин, певні принципи культурної поведінки в просторі культури взаємодії зі студентами. Простір культури взаємин викладачів - це, безумовно, важлива частина простору культури ПТНЗ.

Простір взаємодії викладача і студента. Надзвичайно важливий

простір життєдіяльності ПТНЗ. І якщо викладачі в силу характеру їх діяльності, умов професійної поведінки все-таки виробляють якийсь загальний «кодекс поведінки» між собою, то їх відносини зі студентами повністю визначаються особистими якостями і установками. Саме ставлення викладача до студентів багато в чому визначає взаємини останніх один з одним, з іншими людьми взагалі, ставлення до професійної діяльності і взаємини в професійній діяльності.

На думку С.К. Бондиревої, у психологічному сприйнятті студентів світ педагогів завжди інший, «дорослий», що відноситься до протилежної (при всій глибині довіри і розуміння) стороні простору «гри» навчання. Незалежно від особистісних властивостей окремих викладачів реальна відповідальність за навчання привносить у відносини педагогічного колективного суб'єкта елемент специфічного «опікунства». А з боку студентів цей колективний суб'єкт сприймається як особливий, несучий необхідні знання, продукт культури, ставлення іншого рівня і т.д. У той же час побудова таких суб'єкт-суб'єктних відносин не повинно бути здійснено на рівні протиріч, протиставлень, напруг і диктату. Навпаки, важливо розвинути тенденцію поглиблення довіри, поваги, відкритості та колегіальності відносин при збереженні відповідних позицій у просторі взаємодії в навчанні - «позицій, передбачає не псевдодемократичне загравання, а поєднання вільної індивідуальної дії у взаємодії зі студентами» [19, с. 203].

Специфіка відносин у системі «викладач-студент» обумовлена наступними факторами:

- Формальною ситуацією ПТНЗ і структурою відносин у ньому. У цьому випадку задіяний функціонально-рольовий план педагогічної взаємодії, де викладач і студенти сприймають один одного за загальними, рольовими, статусними параметрами. Слід зазначити, що спілкування викладача і студентів виявляється більш ефективним, якщо виконання рольових приписів багатші очікувань партнера-суб'єкта;
- Неформальними міжособистісними відносинами. У цьому випадку в

процесі педагогічної взаємодії за основу взято особистісний план, де викладач і студенти сприймають один одного за індивідуальними параметрами особистості. Так, А. Бодалев відзначає, що якщо у викладача дефіцит якостей емпатії, децентрації, ідентифікації, рефлексії, то спілкування з ним набуває форму формальних контактів, а у вихованців відбувається деформація розвитку емоційної сфери.

Система «викладач - студент» є частиною освітнього простору ПТНЗ і включає в себе «три складові частини»:

- 1) особистість викладача як суб'єкта діяльності та спілкування;
- 2) особистість студента як суб'єкта діяльності та спілкування;
- 3) область взаємодії викладача та студента».

А також такі компоненти:

- Особистісний (взаємодія на рівні особистостей студента і викладача);
- Навчальний (рольова взаємодія студента і викладача);
- Науковий (взаємодія обумовлено науковими інтересами студента і викладача);
- Адміністративний (функціонально-структурна взаємодія студента і викладача);
- Культурний (взаємодія студента і викладача як носіїв культури);
- Виховний (взаємодія студента і викладача як соціально організований процес інтеріоризації загальнолюдських цінностей);
- Розвиваючий (взаємодія студента і викладача в процесі, якого відбувається розвиток особистості обох суб'єктів);
- Професійний (взаємодія студента і викладача як процес професіоналізації обох суб'єктів).

До вищепозначених компонентів можна додати і світоглядний: світоглядна позиція викладача, його ціннісні орієнтації можуть надавати ненавмисне вплив на студентів і відбиватися на формуванні авторитету викладача і ставлення до нього і його навмисним впливів на студентів.

Характеризуючи в цілому умови спільної навчальної діяльності,

дослідники С. Бондирєва і В. Лабунська відзначають, що формування оціночного судження про викладача пов'язано з міжособистісними відносинами, потім з індивідуально-психологічними особливостями суб'єктів діяльності [7, 27]. Автори роблять висновок, що «більше 90% оцінок студентів і викладачів з приводу їх контактності не збігаються. Студенти оцінюють викладачів як важко контактних в три рази частіше, ніж педагоги студентів, вважаючи їх жорсткими, «бар'єрними», «нетактовними». Цей факт можна пояснити включенням механізму психологічного захисту (проекція), який проявляється в ситуації реальної або можливої невдачі при вирішенні наукової проблеми: студент, щоб зберегти самооцінку і тим самим захистити себе від негативних переживань, свої власні недоліки неусвідомлено проєктує на викладача. Звичайно, іноді негативна чи позитивна оцінка певних якостей викладача може бути необ'єктивною та з інших причин: існують і обмеження, які визначаються різницею в рівні знань. Студент не може оцінити у всій повноті наукову компетентність викладача, відповідність матеріалу лекції сучасному рівню науки, придатність їх підносили знань для практичної діяльності. Адже студенти не знають, як можна подати ту чи іншу дисципліну інакше, - зазвичай всю її веде одна і та сама людина. Відповідно, все хороше і погане в роботі викладача усвідомлюється ними тільки у випадку його заміни його іншим, а заміни трапляються досить рідко. Виходить, що подання студентів про труднощі предмета формується тим, хто його веде. В результаті, викладач оцінюється лише по тому враженню, яке він на студентів виробляє.

Таким чином, сприйняття викладача студентами робить істотний вплив на характер педагогічної взаємодії, визначає її продуктивний чи непродуктивний характер. І разом з тим саме сприйняття виявляється під сильним впливом діяльності, що об'єднує студента і викладача. У цьому зв'язку, необхідним видається теоретичний аналіз основних підходів до опису поняття та змістовних характеристик, які демонструють успішність чи неуспішність взаємодії в системі «викладач-студент».

2.2. Характеристика педагогічних умов формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ

Педагогічна культура викладача повинна відповідати загальним вимогам до культури фахівця в навчальній діяльності ПТНЗ, що дає нам змогу розглядати цей феномен, орієнтований на взаємовідносини викладач-студент. За висновками І. Ісаєва [19], характеристика складної системи соціокультурного буття ґрунтується на новому розумінні включення особистості в культурні взаємодії різних утворень, які дали можливість автору викласти розуміння особливостей включення особистості на таких рівнях: *ментальному, індивідуально-культурному, субкультурному та транскультурному*. Ці рівні дають змогу визначити особливості формування педагогічної культури у вищій школі.

Так, *ментальний рівень* – це джерело індивідуального мікрокультурного середовища, в якому особливу роль відіграють власні відношення стосовно реалій культури.

Індивідуально-культурний рівень забезпечує поле культурної діяльності, поведінку, спілкування, яке дає змогу реалізувати культурну свідомість і самосвідомість, яка, на думку С. Чорної [28], висвітлює внутрішню сутність самого себе як суб'єкта, оцінює свої можливості, здібності та діяльність.

Субкультурний рівень забезпечує спілкування та комунікації в межах соціальних груп і міжособистісних взаємодій, коригує загальнонаціональну і загальнолюдську культури. Важлива, на нашу думку, функція субкультури полягає в тому, що вона є життєво необхідною для становлення особистості студента з метою його соціалізації.

Сфера транскультурного середовища охоплює деякі аспекти міжнаціонального спілкування, є тим макрокультурним простором, який задає різні варіанти педагогічних культурних контекстів, з якого випливає джерело загальнолюдських цінностей та загальнолюдських ідеалів.

Виходячи з таких позицій, ми можемо виділити такі ознаки педагогічної культури, орієнтованої на взаємовідносини викладач-студент, а саме: *передача духовних цінностей та процес їхнього збереження, взаємодія різних форм людської творчості*. Ми вважаємо, що ознаками сформованості культурного компоненту професійної компетентності викладача є: сформоване світосприйняття студентів; усвідомлення себе носіями національних цінностей; розвинена комунікативна культура студентів, а саме: знання етики дискусійного спілкування й взаємодії з людьми, які дотримуються інших поглядів, віросповідань, з представниками інших культур; толерантність, повага до мови, релігії, культури різних націй.

Відповідно до вищезазначених ознак і принципів, з метою вдосконалення педагогічної культури викладачі мають і вносити корективи у визначення основних завдань занять. Виховна мета може бути інтерпретована як навчання в дусі діалогу культур і виховання взаєморозуміння й терпіння щодо інших культур, здатності ставитися до них з повагою. Тлумачення освітньої мети може бути доповнене більш глибоким засвоєнням рідної культури через зіткнення з іншою культурою та взаємодію з нею, а також розширенням мовного, соціального та інтелектуального горизонту тих, хто навчається.

Завдання комплексності й інтегративності залучення студентів до навчальної діяльності, розвитку їхньої духовної культури й професійної майстерності спричиняють необхідність створення систематичних і послідовних методів культурологічного впливу впродовж усього процесу навчання. Формування педагогічної культури вимагає відмінної соціально-психологічної системи взаємодії між студентом і викладачем, так і **зміщення** аспектів у побудові професіограми особистості викладача та **розробці** критеріїв його майстерності. З огляду на це, ми визначили низку методів, що застосовуються в психології та педагогіці для вивчення **окремих** аспектів у формуванні педагогічної культури, і які збігаються за

характером їхньої дії. Це проєктивні, інформаційно-репродуктивні та проблемно-пошукові методи. Розглянемо їх у наступній послідовності.

Проєктивні методи ґрунтуються на динамічному напрямі психології, дають змогу виявити у студента конкретні почуття, переживання, емоційно реагувати на певний навчальний матеріал.

Інформаційно-репродуктивні методи, а саме – лекції-діалоги, лекції-диспути, прес-конференції, бесіди, семінарські заняття тощо допомагають розкрити студентам цінність навчального матеріалу, виробити способи адекватного розуміння даної інформації.

Проблемно-пошукові методи активізації самостійної діяльності студентів виконують завдання розвитку особистісного емоційно-усвідомленого ставлення до обраної теми, доповіді, спецкурсів, спецсемінарів тощо. За умови здійснення теоретичних і практичних занять зі студентами, ці методи є перспективою щодо моделі формування педагогічної культури у взаємодії викладач-студент.

Загальна культура має безмежні форми втілення, визначення яких повністю неможливе, а головне завдання в педагогічній підготовці викладача полягає в тому, щоб урахувати найважливіші вимоги сьогодення ПТНЗ. Найсуттєвішими якостями сучасного викладача ми вважаємо гуманізм, ерудицію, інтелігентність, такт, толерантність, самосвідомість, усебічний розвиток. Ці якості можна об'єднати навколо **СИСТЕМОУТВОРЮЮЧОГО** поняття світогляду – фокусу людського бачення світу, міри розуміння навколишнього оточення, соціальних відносин і цінностей.

Світогляд викладача ПТНЗ є основою педагогічної культури, котра об'єднує у свідомості студента і формує цінності, включає в себе не лише ті елементи, які є спільними для всіх людей, а й ті, що є специфічними для кожного конкретного суб'єкта.

Рекомендації викладачеві професійно-технічного навчального закладу з організації педагогічної взаємодії.

Провідним чинником, що включає здатність правильно організувати педагогічну взаємодію між викладачами та студентами, можуть стати спеціально організовані заняття, засновані на критичному і аналітичному осмисленні власного практичного досвіду, досвіду інших викладачів та інших методичних прийомах, формах і засобах навчання, стимулюючих рефлексивну позицію викладача.

Такими засобами є:

- Опорні програми для спостереження за своїми діями (або діями своїх колег) у професійно значущих ситуаціях з подальшим аналізом отриманих матеріалів.

- Ведення щоденникових записів, що фіксують події професійного життя, включаючи організацію педагогічної взаємодії, що стають предметом подальшого аналізу і осмислення.

- Магніто або відеозапису проведення викладачем занять з подальшим обговоренням та аналізом (або самоаналізом) організації педагогічної взаємодії;

- Ігрові прийоми (організаційно-діяльні ігри, імітаційні ігри та ін.), засновані на прийнятті учасниками на себе певної ролі в педагогічній взаємодії, вирішенні модельованої проблемної ситуації і груповому аналізі мали місце дій.

Основною метою даних процедур є розвиток у викладачів здатності «побачити себе зі сторони» в процесі педагогічної взаємодії, аналізувати свої дії, осмислювати свої професійні установки. При цьому головний акцент робиться на власне операціональній стороні рефлексії, зокрема, на відпрацюванні процедури запуску рефлексивного процесу, на розвитку здатності до самоврядування рефлексивним рухом думки: переходу від одного до іншого рівня рефлексивного аналізу. Центральною ланкою такої підготовки є розвиток перцептивних та аналітичних умінь викладача вузу, його здатності до децентрації.

Педагогічна рефлексія і професійна культура припускають розвиток здатності викладача виділяти способи власних дій, коректувати і змінювати їх для знаходження оптимальних. Беручи участь в програванні та обговоренні ситуацій, в яких моделюється педагогічна взаємодія, викладач отримує можливість проаналізувати і оновити свій професійний досвід з організації педагогічної взаємодії.

Однією з форм підвищення професіоналізму в процесі педагогічної взаємодії є педагогічні тренінги, в яких організується активний обмін досвідом між викладачами, створюються умови випробування в штучно заданих ситуаціях нових способів педагогічної взаємодії, відбір вдалих прийомів і відмова від неефективних методів впливу, в результаті чого викладач приймає на себе позиції навчаються сторін, переживає нові стани і відчуває на самому собі вплив директивного тону або доброзичливого взаємодії. Відповідно до цих оцінок можлива перебудова власної педагогічної діяльності, включаючи організацію педагогічної взаємодії.

У числі інших може бути використаний запропонований А. Реан тренінг педагогічної проникливості, в якому викладачам надається можливість зайнятися самостійною тренуванням з розвитку умінь і навичок передбачення оціночних суджень студентів у процесі педагогічної взаємодії. Аналізуючи розбіжності, виявлені між власними оціночними судженнями та оціночними судженнями студентів, викладач в змозі правильно оцінити власну діяльність з організації педагогічної взаємодії.

На заняттях педагогічного тренінгу у викладача існує можливість побачити себе з боку, «в дзеркалі» професійних суджень та оцінок своїх колег, проаналізувати способи дій та обговорити результати. При спостереженні за діями колег він може порівняти свої і інші методи педагогічної взаємодії зі студентами, оцінити їх ефективність і прогнозований результат.

В цілому, при отриманні оцінки колег і спостереженні за їх діяльністю, у викладачів розвивається педагогічна рефлексія і професійна культура.

Безперервність педагогічної самоосвіти - необхідна умова професійного становлення і вдосконалення педагогічної діяльності. Цей спосіб професійної діяльності пов'язаний з проявом рефлексії, або світоглядного почуття, формує узагальнено-цілісне ставлення до професії. Це спонукає викладача ПТНЗ критично оцінювати себе в професії, при організації педагогічної взаємодії.

Викладачеві, який працює над вдосконаленням самоконтролю педагогічної діяльності у зв'язку з організацією педагогічної взаємодії, необхідно:

1) вміти об'єктивно оцінити свої сильні і слабкі сторони в плані можливостей організації педагогічної взаємодії, з урахуванням суб'єктивного професійного контролю;

2) бути готовим до інновацій і переосмислення своїх професійних позицій щодо здійснення педагогічної взаємодії;

3) вчитися психологічному аналізу ситуацій, можливих при здійсненні педагогічної взаємодії. При переважанні негативних результатів взаємодії психічні ресурси концентруються не так на розвиток, а на гальмування;

4) перетворювати проблемно-конфліктні і кризові педагогічні ситуації в процесі педагогічної взаємодії в досвід, який сприяє професійному та особистісному зростанню;

5) розширювати арсенал альтернативних педагогічних рішень задач особистісного та професійного становлення молоді людини в процесі педагогічної взаємодії;

6) розглядати свої рішення, прийоми, знахідки з позицій другого учасника педагогічної взаємодії - студента;

7) освоювати психотехніку самоврядування та самоконтролю в процесі педагогічної взаємодії, без яких рух вперед не є можливим;

8) при здійсненні педагогічної взаємодії необхідно орієнтуватися не тільки на дидактичний результат цього процесу, але й оцінювати психологічні ефекти взаємодіючих сторін (власне самопочуття і самовідчуття студентів після здійснення педагогічної взаємодії.

При цьому важливо мати правильно сформований рівень самооцінки, який передбачає співвідношення власних домагань з досягнутим результатом. Сюди ж входить зіставлення думки оточуючих про свою діяльність з власним. Однак при використанні цих прийомів не завжди виробляється адекватна самооцінка. Невисокі домагання можуть призвести до формування завищеної самооцінки, так як труднощі в роботі зазвичай мають лише ті викладачі, які ставлять перед собою високі завдання. Не може задовольнити творчо працюючого викладача і прийом формування самооцінки через порівняння себе і своїх результатів з результатами колег. Основний спосіб формування самооцінки викладача в плані організації педагогічної взаємодії - порівняння своїх результатів з ідеалом особистості та діяльності викладача-майстра.

Висновки до другого розділу

В числі основних показників продуктивної педагогічної взаємодії є: встановлення контакту на основі співтворчості і співпраці; здатність зацікавити у своєму предметі, зацікавленість викладача в студентах, інтересах їх діяльності; рівень взаєморозуміння; наявність мотивації до навчання. В якості основного показника педагогічної взаємодії називається готовність студента продовжити саморозвиток після лекції, прагнення вчитися далі.

Показниками негативної взаємодії є: придушення особистості студента; «Неуспішність» навчання; нездатність налагодити контакт зі студентами; утруднене спілкування; «Сухе» читання лекцій; невміння зацікавити студентів у своєму предметі; низький рівень кваліфікації викладача.

ВИСНОВКИ

Теоретичні узагальнення, актуальність теми та принципово новий підхід до формування культури взаємодії викладача і студента ПТНЗ дають підстави для таких висновків:

1. Аналіз передового психолого-педагогічного досвіду та проведене дослідження дозволяє констатувати, що на сучасному етапі розвитку свідомості людини та її взаємозв'язків у соціумі самопізнання і самовдосконалення є найбільш ефективним способом утримання рівня культури в суспільстві від подальшого його зниження. Окреслені процеси визначають особистісно-орієнтовану модель формування культури слова, культури поведінки, культури бажань, культури почуттів і культури думок.
2. Осягнення механізму трансформації порочних вад у чесноти, із визначенням якості бажань, стабільності емоцій, чистоти почуттів, окреслює наступний етап системи самопізнання. Мобілізація зусиль, знань і умінь, контроль за зовнішніми взаємозв'язками сприяють переходові на новий етап самоусвідомлення, відкриваючи перед індивідом перспективу його потенційних можливостей та виявляючи в ньому здатність до самореалізації. Доцільність і відповідність перспективних планів та завдань стає гарантом якості праці суб'єкта педагогічного процесу і відображає головний напрям у його діяльності: інтелект, професіоналізм, активну громадянську позицію, висоту моральних переконань, силу творчого мислення, гуманізацію міжособистісних та суспільних відносин.
3. Викладачеві, який працює над вдосконаленням самоконтролю педагогічної діяльності у зв'язку з організацією педагогічної взаємодії, необхідно:
  - 1) вміти об'єктивно оцінити свої сильні і слабкі сторони в плані можливостей організації педагогічної взаємодії, з урахуванням суб'єктивного професійного контролю;
  - 2) бути готовим до інновацій і переосмислення своїх професійних позицій щодо здійснення педагогічної взаємодії;

3) вчитися психологічному аналізу ситуацій, можливих при здійсненні педагогічної взаємодії. При переважанні негативних результатів взаємодії психічні ресурси концентруються не так на розвиток, а на гальмуванні;

4) перетворювати проблемно-конфліктні і кризові педагогічні ситуації в процесі педагогічної взаємодії в досвід, який сприяє професійному та особистісному зростанню;

5) розширювати арсенал альтернативних педагогічних рішень задач особистісного та професійного становлення молоді людини в процесі педагогічної взаємодії;

6) розглядати свої рішення, прийоми, знахідки з позицій другого учасника педагогічної взаємодії - студента;

7) освоювати психотехніку самоврядування та самоконтролю в процесі педагогічної взаємодії, без яких рух вперед не є можливим;

8) при здійсненні педагогічної взаємодії необхідно орієнтуватися не тільки на дидактичний результат цього процесу, але й оцінювати психологічні ефекти взаємодіючих сторін (власне самопочуття і самовідчуття студентів після здійснення педагогічної взаємодії).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш. А. Амонашвили. – Минск : Университетское, 1990. – 560 с.
2. Андреева, Г.М. Соціальна психологія / Г.М. Андреева. М. : МГУ, 1988. - 429 с.
3. Атватер, І. Я вас слухаю. Поради керівнику, як правильно слухати співрозмовника / І. Атватер. - М. : Економіка, 1988. - 110 с.
4. Альбуханова-Славська К.А. та ін. Проблема дослідження індивідуальної свідомості // Психол. журнал. 2001. Т.2. №4. С. 27.
5. Афоніна А.В. Акмеологічні фактори продуктивної взаємодії в системі «вчитель-учень». Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук. - Шуя, 2004. - 189 с.
6. Білошицький А.В., Бережна І.Ф. Становлення суб'єктності студентів в освітньому процесі вузу // Педагогіка. - 2006. - № 5. - С. 60-66.
7. Бондирева С.К. Вуз в просторі культури і культурний простір вузу / С.К. Бондирева // Світ психології. 2000. № 3. - С. 199-205.
8. Бодалев А.А. Особистість і спілкування / А.А. Бодалев. - М. : Изд-во «Педагогіка», 1983. - 271 с.
9. Бондирева С.К. ПТНЗ в просторі культури і культурний простір ПТНЗ / С.К. Бондирева // Світ психології. 2000. № 3. - С. 199-205.
10. Вітвіцька С.С. Основи педагогіки вищої школи: підручник для студентів. Київ : ЦНЛ, 2006. -384с.
11. Велика психологічна енциклопедія.М. :Ексмо,2007. - 544 с.
12. Галузинський В. М. Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : ІНТЕЛ, 1995. – 168 с.
13. Горелова Г. Г. Культура и личностный стиль педагогической деятельности / Г. Г. Горелова // Педагогика. – 2002. – № 6. – С. 61-66.
14. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег. – М. : Учпедгиз, 1956. – 374 с.
15. Євтух М. Б. Культура взаємин. Частина 1. Самопізнання : підручник / М. Б. Євтух, Т. В. Черкашина. Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2008. 228 с.

16. Євтух М. Б. Альфа і омега у підготовці педагогів до роботи з обдарованими школярами / М. Б. Євтух, І. С. Волощук // Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі. Черкаси, 2005. С. 19-22.
17. Євтух М. Б. Інститут духовного розвитку людини: витоки і сьогодення / М. Б. Євтух, Г. П. Шевченко, О. А. Марусенко // Известия международной славянской академии образования им. Я. А. Коменского. 2005. № 3. С. 71-79.
18. Золотнякова А.С. Особистість у структурі педагогічного спілкування / А.С. Золотнякова. - Ростов-на-Дону: Изд-во РГПЦ, 1979. - 80 с.
19. Ісаєв І. Ф. Професійно-педагогическая культура викладача: навч.посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Ф. Ісаєв. - М.: Академія, 2002. - 208 с.
20. Ільясов І.І. Структура процесу навчання. - М.: Видавництво МДУ, 1986.
21. Коменский Я. А. Великая дидактика / Я. А. Коменский // Педагогическое наследие. Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж. -Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци. – М. : Педагогика, 1989. – С.11-106.
22. Константинов Н. А. та ін. Історія педагогіки: посібник для студентів і викладачів педагогічних факультетів / Н. А. Константинов та ін. - М.: АПН РРФСР, 1955. - 587 с.
23. Котова І.Б. Педагогічна взаємодія. / І.Б. Котова, Е.Н. Шиянов.- Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 1997. - 112 с.
24. Котова І.Б. Педагог: професія і особистість / І.Б. Котова, Е.Н. Шиянов. - Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 1997. - 144 с.
25. Куніцина Н.В. Міжособистісне спілкування / Н.В. Куніцина, Н.В. Казарінова, В.М. Погольша. - СПб. : Изд-во «Пітер», 2001. - 544 с.
26. Кузьміна Н.В. Проблеми підвищення професіоналізму педагогів / Н.В. Кузьміна, А.А. Реан // Питання психології. 1989. №5. С. 185.
27. Культура спілкування: Навч.-методичний посібник. - К.,1997.-328с.

28. Лабунська В.А. Експресія людини: спілкування і міжособистісне пізнання / В.А. Лабунська. - Ростов-на-Дону: Изд-во «Фенікс», 1999. - 608 с.

- 29 . Леонтьев А.А. Психология спілкування / А.А. Леонтьєв. - М .: Изд-во «Сенс», 1997. - 365 с.
30. Лысенкова С. Н. Когда легко учиться / С. Н. Лысенкова // Педагогический поиск. – М., 1988. – С. 57-100.
31. Мітіна Л.М. Учитель як особистість і професіонал / Л.М. Мітіна. - М .: «Дело», 1994 - 216 с.
32. Немов Р.С. Психология. - М.: ВЛАДОС, 1998. - Кн. 2. Психология Освіти. - 608с.
33. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические произведения : в 3-х т. / И. Г. Песталоцци ; под ред. Н. Ф. Шабаевой . – М. : АПН РСФСР, 1963. – Т. 2. – 562 с.
34. Петровський В.А., Особистісно-розвивальна взаємодія / В.А. Петровський, В.К. Каліненко, І.Б. Котова. - Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 1995. - 88 с.
35. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс : в 2-х кн. Кн. 1. Общие основы. Процесс обучения / И. П. Подласый. М. : Владос, 2003. 576 с.
36. Пиньковская Э. А. Спаси и сохрани. Кн. 1. / Э. А. Пиньковская – К. : Хрещатик, 1997. – 127 с.
37. Скрипкина Т.П. Психология довіри / Т.П. Скрипкина. - Ростов-на-Дону, 1997. - 247 с.
38. Столяренко Л.Д. Педагогічна психология. - Ростов н / Дону: Фенікс, 2006. 542с.
39. Сухомлинский В. А. об умственном воспитании / сост. М. И. Мухин. – К. : Рад. школа, 1983. – 224 с Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа / 40. В. А. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1979. – 397 с.
41. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976 – 1977. – Т. 3. – 1977. – 670 с.
42. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К. : Либідь, 2003. -376с.
43. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори / К. Д. Ушинський. – К. : Рад.

школа, 1949. – 417 с.

44. Чорна С. Педагогіка культури викладача в школі: навчально-методичні рекомендації до спецкурсу для магістрантів / С. Чорна. Запоріжжя : КПУ, 2008. 40 с.

45. Шаталов В. Ф. Учить всех, учить каждого / В. Ф. Шаталов // Педагогический поиск. – М. : Педагогика, 1988. – С. 141-204.

46. Щербань П. Сутність педагогічної культури / Петро Щербань // Вища освіта України. 2004. № 3. С. 67–71.